

A polarizációs tendencia szerepe az irónia nyilvánvalóvá tételében

A hiperbola és litotész mint nyomok az ironikus interpretációhoz

1. Bevezető. – A tanulmány célja, hogy rámutasson arra, milyen szerepe van a hiperbola és litotész retorikai alakzatának abban, hogy az ironikus megnyilatkozást a mondott jelentés ellentétéként – HORN (1989: 39) terminológiájában poláris vagy logikai ellentétéként – értelmezzük. Arra teszek kísérletet, hogy megerősítem azt az elképzelést, amely szerint az irónia csupán eltérést fejez ki, és az iróniával gyakran társuló hiperbola és litotész jelenléte miatt látszik poláris vagy logikai ellentétnek az ironikus megnyilatkozás pragmatikai jelentése (l. KOMLÓSI 2012). A tanulmány első felében (2. pont) ismertetem az általam használt szemantikai és pragmatikai szempontokat figyelembe vevő prototipikus irónia fogalmát, röviden indokolva a meghatározás motiváltságát (l. bővebben KOMLÓSI 2012). Ennek a meghatározásnak az érvényességét támasztom alá a dolgozat második felében (3. pont) a Kétfarkú Kutya Párt ironikus kampányszövegeinek elemzésével, bemutatva az emberi gondolkodásra jellemző polarizációs tendenciát (l. HORN 1989: 271; OSGOOD–RICHARDS 1973 nyomán), amelynek megvalósulása a logikai szemantika körében maradván a kizárt harmadik elvének érvényesülése, a retorikai terminológiában, de pragmatikai szemlélettel pedig a hiperbola és a litotész alakzatainak használata. Végül a 4. pont alatt a tanulmány eredményeinek és gondolatmenetének rövid összefoglalása következik.

2. Az irónia mint metapragmatikai éberség. – Mielőtt rátérnénk a hiperbola és a litotész szerepére az irónia nyilvánvalóvá tételében és interpretációjában, nézzük, hogyan is összegezhethetjük az ironikus megnyilatkozás jellemzőit KOMLÓSI (2012) alapján. A irónia működésének sarkalatos pontjai a többértelműség létrehozása és fenntartása a pragmatikai jelentés szintjén is, az eltérés felmutatása – amely kategóriaváltás a megnyilatkozás tekintetében és perspektívaváltás a beszélő és a hallgató szempontjából –, valamint a metapragmatikai éberség felébresztése. Ezeknek a fogalmaknak a kifejtését láthatjuk a következő alpontokban.

Az első sarkalatos pont a többértelműség létrehozása: „legáltalább egy”. KOMLÓSI (2012) alapján világossá vált, hogy nem kielégítő magyarázat az ironikus megnyilatkozás ’több mint’, ’kevesebb mint’ és ’ellentéte’ interpretációja, amelyet GIORA (1995) javasol, valamint módosításra szorult az az elképzelés is (GIORA 1996; GIORA–FEIN 1999, 2003), amely szerint az ironikus megnyilatkozás szándékolt jelentése a mondott és a sugallt jelentés interakciója. A definíció a következőképpen módosul, amelyet az oppozíció és negáció szemantikai és pragmatikai analízise támaszt alá. Az irónia esetében a beszélő szándéka az – hasonlóan a kettős negációhoz és a negációemeléshez –, hogy fenntartsa

a pragmatikai jelentés többértelműségét. Az ironikus megnyilatkozás szándékolt jelentése a mondott jelentés és *l e g a l á b b e g y* (tehát lehet több is) sugallt jelentés interakciója, amely sugallt jelentéseket a kontextus redukálhat, de ébren is tarthat. Tehát a mondott jelentéssel több sugallt jelentés is interakcióban lehet. A negáció természetének és az iróniahasználattal céljának köszönhetően a kontextuális információ nem egyértelműsíti a pragmatikai jelentést.

A második sarkalatos pont az *eltérés: kategóriaváltás és perspektíva váltás*. Világossá vált, hogy GIORA (1995) meghatározásával szemben nem mennyiségi, hanem minőségi változásra hívja fel a figyelmet az ironikus megnyilatkozás. Így a 'több mint', 'kevesebb mint' és 'ellentéte (opposite)' interpretáció helyett az ironikus megnyilatkozás: a különbözőség, eltérés felmutatása. Az irónia által teszünk különbözővé, eltérővé két dolgot. Ez a művelet a megnyilatkozás nézőpontjából kategóriaváltás, beszélő és a hallgató nézőpontjából pedig perspektíva váltás. A beszélő azért használ ironikus megnyilatkozást, hogy rámutasson arra, elhatárolódik valamtól, és a hallgatónban kételyeket ébresszen jelenlegi tudása, meggyőződése és a kulturális elvárások tekintetében, így téve képessé a hallgatót új ismeretek befogadására.

Nézzük meg közelebbről, mi is ez az eltérés. Az oppozíció és a negáció közelebbi vizsgálatával világossá vált, hogy újra kell gondolnunk az oppozíció fogalmát. Az irónia megértésében fontos szerepet játszik az oppozíciós viszony értelmezése. Az oppozíciós viszony fajtái közül az egyszerű ellentétről (*fehér/rózsaszín*) és a poláris ellentétről (*jó/rossz*) elmondható, hogy nem direkt tagadás útján jönnek létre. Ahogy láttuk, az irónia ezeket az ellentétfajtákat is képes létrehozni. Ami legáltalánosabban elmondható ezek után, hogy az irónia a „kategóriaváltás”, illetve a kategórián kívül helyezés egy módja. Gondoljunk csak a *fehér/rózsaszín* egyszerű ellentétekre, a *fehér/fekete* poláris ellentétekre, illetve a *fehér/nem fehér* logikai (erős) ellentétekre, amelyek mind az oppozíció lehetséges fajtái (l. bővebben HORN 1989: 39; KOMLÓSI 2012). A következő példában láthatjuk, hogyan alakítja a megnyilatkozás kontextusa azt, hogy melyik oppozíciós fajtáról van szó egy ironikus megnyilatkozás esetében.

- (1) *De jó forró ez a tea!* Kontextus: A már jéghideg teát kortyolgatva, amit a pincér késve éppen az imént hozott ki.

Figyeljük meg a *hideg ← hűvös ← langyos ← meleg ← forró* skálát. Láthatjuk, hogy a *forró/langyos* az egyszerű ellentétek közé tartozik, amely csoportban a hideget kivéve állhat minden más a skáláról a forróval párban. A példa kontextusából kiderül azonban, hogy nem erről az ellentéttípusról van szó, hanem a *forró/hideg* poláris ellentétről. A harmadik lehetőség a *forró/nem forró* logikai (erős) ellentét, amely értelmezést szintén nem zárja ki a példánk kontextusa, ugyanis minden más lehet a tea, csak nem forró. Az érvelésben a beszélő szempontjait és tudását veszem figyelembe az oppozíciós viszony megállapításakor. Azt a kérdést, hogy a hallgató hogyan értelmezheti világtudása alapján azt, melyik oppozícióról van szó az elhangzott ironikus megnyilatkozás esetében, a dolgozat terjedelmi korlátait figyelembe véve nem tárgyalom.

Azok a nézetek (l. bővebben KOMLÓSI 2007–2008, 2012), melyek szerint az ironikus megnyilatkozás az ellentétét sugallja annak, amit mond, abból fakad, hogy amikor a beszélő ironikusan mond valamit, a legtöbb esetben a poláris ellentétét implikálja annak, amit mond. Ami a túlzás alakzatán kívül visszamarad, az az eltérés felmutatása, amely esetben legalább egyszerű ellentét van a mondott és a sugallt jelentés között. Az irónia arra hívja fel a figyelmet, hogy van valami, ami bármi más, de nem az, amit mondok róla.

- (2) *Hm, milyen szép virágot hoztál nekem!* Kontextus: Egy hatalmas játékmával ácsorog a barátod a bejárati ajtóban.

A (2) megnyilatkozásban a beszélő arra szeretné a hallgató figyelmét felhívni, hogy mást hozott neki, mint amit várt. A *macit* és a *virágot* egyszerű ellentéteknek tekinthetjük, amely valami mást is közöl, mint *a maci az nem virág*. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy míg a *metafora* azonosság, hasonlóság felmutatása, illetve a metafora által válik azonossá, hasonlóvá két dolog, addig az *irónia*: a különbözőség, eltérés felmutatása, illetve az irónia által teszünk különbözővé, eltérővé két dolgot.

Eddig a megnyilatkozásra irányítottuk elsősorban a figyelmünket, de nézzük meg, mi történik a beszélő és a hallgató vonatkozásában. Amikor a beszélő ironikus megnyilatkozást tesz, láthatjuk, hogy, ami *kategória* váltás a megnyilatkozás tekintetében, az *perspektíva* váltás a beszélő és a hallgató számára. A beszélő iróniát használ annak érdekében, hogy kifejezze az *elhátrolódását*, *távolságtartását* valamitől. A beszélő ironikus megnyilatkozást tesz annak érdekében, hogy a hallgatóban kételyeket ébresszen a saját tudását, meggyőződését, illetve a kulturális elvárásokat illetően, így kényszerítve őt perspektívájának megváltoztatására azért, hogy új ismereteket fogadjon be. A perspektíva fogalmát TOMASELLO (2002: 127–8) nyomán használom, aki LANGACKER (1987) és FILLMORE (1985) perspektíva fogalmát helyezi evolúciós és egyedfejlődéses keretbe. Ennek értelmében a perspektívikusság a nyelv jellemző tulajdonsága, amely abból fakad, hogy a nyelvhasználóknak sok különböző dologról, különböző szempontból, különböző kommunikációs helyzetben kell beszélnie. Egy adott nyelvi szimbólum a kategorizáció egy szintjét, a tárgy vagy esemény szemlélésének egy adott perspektíváját jelenti. Tehát „a nyelvi szimbólumok olyan szociális konvenciók, amelyekkel másokat arra készítjük, hogy egy tapasztalati helyzetet egy meghatározott perspektívából szemléljenek” (TOMASELLO 2002: 127). Az irónia, álláspontom szerint, a nyelvnek erre a jellemző tulajdonságára hívja fel a figyelmet. Nemcsak tudatosítja a nyelvhasználók perspektívakülönbségeit, hanem váltásra kényszeríti őket; egyszerre, egymás mellett láttatva a különböző perspektívákat.

Itt érkezünk el a harmadik sarkalatos pontig, a *metapragmatikai éberség*ig. Nem járunk messze a WILSON–SPERBER (1992) által javasolt elképzeléstől, mely szerint az irónia kifejezi a beszélő kritikai attitűdjét. A kritikai attitűd homályos fogalma azonban nehezen illeszthető be az általam használt keretbe. Jobban rávilágít a dolog természetére a metapragmatikai éberség (metapragmatic

awareness), amely metasztint láthatóvá teszi a pragmatikai használatok szintjét, így egyszerre kezelhető a többféle pragmatikai jelentés lehetősége, ami az irónia célja.

A fentiek alapján az irónia prototipikus meghatározása a következőképpen alakul:

1. Az ironikus megnyilatkozással a beszélő metapragmatikai éberségre ösztönzi a hallgatót, ráirányítja a figyelmet az eltérésre, különbözőségekre a mondott jelentés és legalább egy (vagy több) sugallt jelentés között, fenntartva a pragmatikai jelentés többértelműségét.

2. Ez a művelet a megnyilatkozás nézőpontjából a kategóriaváltás, a Beszélő és a Hallgató nézőpontjából pedig a perspektíva váltás.

3. A Beszélő szándéka, hogy a Hallgatót perspektíva váltásra ösztönözze, metapragmatikai éberségre készítetve.

3. Nyilvánvalóvá tétel. – A) A hiperbola és litotész szerepe az irónia nyilvánvalóvá tételében. – Az irónia ellentétként való elgondolásában nagy szerepet játszik, hogy az ironikus példaanyag nagy része hiperbolával társult irónia (vö. LEECH 1983; ATTARDO 2000; GIORA 2003 példáit). Ebben az esetben a hiperbola felismerése egyértelműbben jelzi számunkra az irónia jelenlétét. KREUZ–ROBERTS (1995) a hiperbolát útjelző táblának tartják az ironikus szándék felismerésében, álláspontjuk szerint a hiperbola és az irónia számos diskurzuscélon osztozik, mint amilyenek a „humorosnak lenni”, „nyomatékosítani valamit” és „világossá tenni valamit”. Empirikus vizsgálatuk alátámasztotta azt a hipotézisüket, hogy a hiperbola jelenléte növeli az ironikus interpretáció valószínűségét, abban az esetben is, ha a megnyilatkozás mondott jelentése és a dolgok állása között nincsen eltérés. Konklúziójuk szerint a hiperbola önmagában is sugallhat ironikus szándékot. Az irónia és a litotész szoros kapcsolata a negáció, kettős negáció, negációemelés és indirekt negáció vizsgálata derít fényt, ahol ezeknek a negációtípusoknak az eufemisztikus, litotikus jellege adja a szoros kapcsolódás alapját (HORN 1989; KOMLÓSI 2012).

Álláspontom szerint, ami a túlzás és a kicsinyítés alakzatán kívül visszamarad, az az eltérés felmutatása, amely esetben eltérés van a mondott és a sugallt jelentés között, amelyet HORN (1989: 39) terminológiájában egyszerű ellentétnek (*virág/maci, fehér/rózsaszínű*) nevezhetünk. Az irónia arra hívja fel a figyelmet, hogy van valami, ami bármi más, de nem az, amit mondok róla. Ennek nyilvánvalóvá tételét és interpretációját segíti, ha a beszélő polarizálja a véleményét.

Vegyük szemügyre az 1. ábrán a Kétfarkú Kutya Párt ironikus kampányszövegeit, amelyek az ellentétek felmutatásával akarják felhívni a figyelmet a reklámok és a választási ígéretek valóságatlanságára.

1. ábra

Az autóreklám polarizálja (szélsőségesnek mutatja) a dolgok állást. Az óriásplakátot verbális megnyilatkozásként kezelem, mert a szövegből fakad az irónia és az egyéb társuló alakzatok, nem a képi megjelenítésből. A szöveg önmagában is megállná a helyét kép nélkül, a plakáttal mint felülettel és műfajjal nem foglalkozom. *Autó. A fejlődés garanciája.* – szól az első megnyilatkozás, amely igaz az adott társadalom keretei között, és megegyezik a társadalmi elvárásokkal is, amely az autót a fejlett társadalom és civilizált világ ismérvének tartja. Ezt követi a *Még több kiirtott faj. Még nagyobb ózonlyuk. Még több elfoglalt arab ország* ígérete, mely poláris ellentéte (vö. *fekete/fehér*) a társadalom elvárásának és óhajának. A *még több/nagyobb* a jelenleginél is többre buzdító túlzó kifejezés az, amelyben felismerhető a hiperbola alakzata. A *még több/nagyobb* eltúlozza a társadalmi elvárásokkal ellentétben álló *kiirtott faj, ózonlyuk, elfoglalt arab ország* kifejezést. A fokozással biztosítja a beszélő, hogy nem az egyszerű ellentétek közé esik a mondott (*kiirtott faj*) és a társadalmilag elvárt sugallt jelentés viszonya (*megmentett faj*), ehelyett a két elvárás viszonya a poláris ellentétek csoportjába tartozik. E három elvárás ráirányítja a figyelmünket arra, hogy a *fejlődés* kifejezést újragondoljuk. Arra mutat rá, hogy probléma van a konvencionálisan elfogadott fejlődésfogalommal, annak tartalmával. Ezt követi a hasonlóan túlzó *Velünk legyőzheti bolygóját!* ígéret, amely kijelöli a *fejlődés* tágabb kontextusát, amely *legyőzheti* azt, amit védeni kellene. Észrevehetjük, hogy a beszédaktus szintjén is az óriásplakát és reklám mint kontextus ugyan az ígéret illokúciós aktusát hívja elő, de a plakát tartalma a fenyegetés illokúciós aktusát hordozza (vö. HAVERKATE 1990). Végül a plakát bal alsó sarkában az *Autókkal az Emberek Ellen Egyesület* mint a megnyilatkozások létrehozója (beszélő) jelenik meg. Az egyesület neve kifejezi az egyesület (beszélő) szándékát az általa kiragasztott és kommunikált plakátszöveggel kapcsolatban. Ennek a szándéknak a tükrében az *Autó. A fejlődés garanciája.* megnyilatkozást újra kell értékelni, amely ugyan *fejlődés*-t mond, de *pusztulás*-t implikál.

2. ábra

A következő példa (2. ábra) a Kétfarkú Kutya Párt plakátja, amely a 2010-es önkormányzati választási kampány része volt. A választási ígéreteik túlzóak és megvalósíthatatlanok annak érdekében, hogy rámutassanak a politikai ígéretek természetére. Az extrém módon túlzó első és a kevésbé extrém, de nem kevésbé populista második pont kontextust teremt az adócsökkentést ígérő harmadik pontnak, amely egy másik párt nem sokkal korábbi országgyűlési választási ígéreteit visszhangozza. Az első két pont túlzása rámutat a harmadik pont valószerűtlenségére, s e három ígélet együttese által felismerhetővé válik, hogy a megnyilatkozás ironikus szándékú, amely a hallgató metapragmatikai éberségét kívánja felkelteni.

Retorikai értelemben a hiperbola alakzatával van dolgunk. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy empirikus kutatások szerint az irónia leggyakrabban hiperbolával (túlzás) és litotésszel (kicsinyítés) együtt fordul elő, ezen kívül viszonylag gyakran társul szarkazmussal és metaforával (I. KREUTZNÁL; idézi NEMESI 2009: 126–9). Feltételezésem szerint a hiperbolával és litotésszel való gyakori társulások eredménye, hogy az iróniát poláris oppozíciónak vagy logikai ellentétnek tekintjük. Érdekes figyelmet szentelni ezeknek az előfordulásoknak, és érdemes megkülönböztetni az iróniát más gondolatalakzatoktól, trópusoktól. Ezen a ponton meg kell említeni, hogy QUINTILIANUS értelmezésében az irónia gondolatalakzat és trópus is lehet; ez a két eset a nem (genus) tekintetében egyforma, a fajta (species) tekintetében különbözik egymástól. A trópus jelentése nyíltabb, mert annak ellenére nem színlel, hogy az ellenkezőjét érti annak, amit mond, és a szövegösszefüggése egyértelmű (I. QUINTILIANUS /2008: 582 [9, 2, 44–5]; KOMLÓSI 2007–2008: 97).

A túlzás (hiperbola) jelenségének leírásával, definíciós nehézségeivel és megjelenési formáival részletesen foglalkozik NEMESI ATTILA LÁSZLÓ (2009, 2010). Ezekon túlmenően bemutatja, hogyan képzelhető el különböző pragmatikai keretekben a túlzás interpretációja, és miért használunk túlzásokat a társalgásban. NEMESI szerint a túlzás két ellentétes irányban érvényesülhet a szemantikai skálán, amely skála két pólusa a nagyítás és a kicsinyítés. Felhívja a figyelmet arra a terminológiai problémára, hogy a kicsinyítő hiperbolákat a túlzás inverz műveleteként számon tartott alakzatfajtákhoz (litotész, meiózis) sorolják (I. bővebben NEMESI 2003, 2009: 151–5). Én túlzásra a *hiperbola*, a kicsinyítésre pedig a *litotész* terminust használom. A litotész és hiperbola nemcsak retorikai díszítőelemek, hanem

az emberi gondolkodásra jellemző, a hétköznapi nyelvhasználatunknak is alapvető alkotóelemei (vö. SPERBER–WILSON 1986/1995; NEMESI 2009). A hiperbolák döntő hányada konvencionális kifejezés, a túlzás műfaji sajátosság (FÓNAGY 1975: 484, 2001: 219), amely elsősorban az informális műfajokra jellemző. Az irodalomban a barokk és a romantika, a hősi eposzok, a népmese és a népköltészet nyelvezetében (vö. PROHÁSZKA 1947, 1953) érhető tetten, ezen túlmenően reklámokra (ÁRVAY 2003: 27, 2004: 251), rádiós és televíziós sportközvetítésekre és egyéb beszélgetős műsorokra is jellemző a túlzás gyakori jelenléte (NEMESI 2009: 155, 2010).

A relevanciaelméletben gondolkodva a hiperbola és a litotész olyan kontextuális implikációk felkutatására ösztönöznek, amelyek a q-ból hiányoznak (NEMESI 2009: 165). A fenti példa interpretációja esetében ez azt jelenti, hogy a Kétfarkú Kutya Párt választási ígéretei (örök élet, ingyen sör, adócsökkentés) extrém módon túlzóak annak érdekében, hogy rámutassanak a választási ígéret (q) természetére.

Az alább idézett példásor kontextusa: Vendégségben vannak nálam a barátaim, de sajnos az étel nem sikerült úgy, ahogyan szerettem volna. A vacsora végeztével az egyik vendégem a következő megnyilatkozást teszi.

- (3) a) *Jó volt a vacsora.*
 b) **Pompás** volt a vacsora. (Ironikus.)
 c) *Rossz volt a vacsora.*

A (3a) esetben, ha nekem nem ízlett az étel, amit főztem, de a vacsoravendégem jónak minősíti az ételt, akkor vagy azt gondolom, hogy 1. különbözik az ízlésünk, vagy 2. udvariasnak értékelem a megnyilatkozását, amely eufemizálja stilisztikailag, avagy kicsinyíti (litotész) a valós helyzetet, tudniillik, hogy 'nem jó vagy egyenesen rossz a vacsora'. A (3b) esetben, mivel gyökeresebben szemben áll a valósággal mint (3a), ezért vagy azt gondolom, hogy 3. ízlésficama van a vendégemnek, amely nem valószínű, vagy pedig 4. ironikusnak fogom értékelni a megjegyzését. Ebben a 4. értelmezésben a (3a) megnyilatkozásom kevésbé eufemisztikus, mint a (3b), de eufemisztikusabb mint a (3c), illetve a beszélő és a hallgató viszonyától függően (pl. baráti, ellenséges, hivatalos stb.) ugratásnak vagy támadásnak értékelhető.

Fontosnak tartom felhívni a figyelmet arra, hogy a túlzás nem a mennyiség, hanem a minőség kategóriájával áll kapcsolatban, ahogyan azt az ironikus megnyilatkozás esetében is történik (l. 2. pont; KOMLÓSI 2012). NEMESI (2009: 165) kritikával illeti azt a nézetet (BROWN–LEVINSON 1978: 219, 1987: 214), amely a túlzást (hiperbola) a mennyiség kategóriájával hozza összefüggésbe, és elfogadja GRICE (1975/1989) véleményét, amely szerint az eltúlzott jelentés minőségileg más, mint a valóságnak megfelelő kifejezés jelentése. Érdemes megemlíteni, hogy ez a probléma bukkan felszínre az ún. extrémeket-formulák kezelésében is, amelyek a minőség maximáját sértik, míg a túlzás más esetei a mennyiségi maximát (NORRICK 2004). NEMESI (2009: 165) nem fogadja el NORRICK mennyiségi maximára való hivatkozását az extrémeket-formulákra vonatkoztatva sem. Álláspontja szerint a túlzással való

gyakori társulás miatt gondoljuk a mondott és a sugallt jelentést egymással élesen ellentétesnek egy ironikus megnyilatkozás esetében.

A szarkazmusra mint az irónia nyílt típusára látunk példát – amelynek egyértelmű markere a hiperbola és a litotész – SWIFT „A Modest Proposal” című pamfletjében, amelyet GIORA (2003) és ATTARDO (2000: 815) is példának hoz az iróniára. SWIFT azt javasolja, hogy oly módon csökkentsék az ír szegények nyomorát, hogy azok gyermekeit tálalják fel az ír gazdagok lakomáin. Ily módon mindkét fél jól járna, mert a szegényeknek csökkennének az anyagi gondjaik, a gazdagoknak pedig színesedne az étrendje. Ebben az esetben a hiperbola az egész szövegre kiterjedt gondolatalakzat, nem pedig egyes szavakhoz kapcsolódó trópus, amilyen a „pompás” kifejezés a (3b)-ben. A teljes szöveg ironikusságát támasztja alá ATTARDO (2000) elemzése, aki szerint a pamflet egésze tekinthető egy megnyilatkozásnak. A megnyilatkozás (a pamflet) létrehozója (a szerző) szörnyű kannibalizmus szószólója, amellyel fel kívánja hívni a figyelmet az ír nép szegénységére és nyomorúságos helyzetére. Észrevehetjük, hogy ami kimaradt ATTARDO elemzéséből, az a hiperbola detektálása. A szörnyű kannibalizmus ugyanolyan extrém és túlzó javaslat, mint az *örök élet*, *ingyen sör* vagy a *még több kiirtott faj* (noha ezek kevésbé szörnyűek, de nonszensz javaslatok). Ez az extrém túlzás (kannibalizmus) hívja fel a figyelmet arra, hogy a szerző nem gondolja komolyan azt, amit mond. Hacsak nem feltételezzük elmebetegnek vagy más kultúrkörből valónak, akkor nem értelmezhetjük a megnyilatkozását racionális közlésnek. A t u l z á s az, ami nyomként szolgál ahhoz, hogy a hallgató sugallt jelentést feltételezzon. Láthatjuk, hogy akkor is jelen van a hiperbola vagy a litotész a megnyilatkozásban, amikor szarkazmusba csap át az irónia. A szarkazmus az irónia nyíltan agresszív típusa, amelynek világos markerei/nyomai és céljai vannak. Anélkül, hogy terminológiai kérdésekbe bocsátkoznánk, meg kell említeni, hogy nincsen konszenzus a szakirodalomban arról, hogy milyen viszonyban van egymással az irónia és a szarkazmus. SPERBER–WILSON (1981) iróniának tekinti, amikor valaki a saját véleményét visszahangozza; amikor valaki másét, az a szarkazmus (ATTARDO 2000: 795). A szótárak a szarkazmust mint a verbális irónia egyik formáját határozzák meg, amelynek van egy áldozata (JORGENSEN 1996: 613), habár LITTMAN–MEY (1991) szerint az irónia és a szarkazmus nem jár mindig együtt. Szarkasztikus iróniáról beszél TOPLAK–KATZ (2000). A szarkazmus értelmezését és egyéb formáinak összegzését adja ATTARDO (2000: 795). Én a szarkazmust a nyíltság és felismerhetőség szempontjából az irónia egyik fajtájának tekintem. Egyéb járulékos társalgási célok figyelembevétele meghaladná e tanulmány kereteit.

B) P o l a r i z á c i ó s t e n d e n c i a . – A fenti példák jól mutatják, hogy az ironikus megnyilatkozások értelmezéséhez figyelembe kell venni azt a jelenséget, amellyel a fogalmainkat a p o l á r i s e l l e n t é t e k tartományába igyekszünk utalni. Ez az emberi gondolkodásra jellemző általános tendencia, amelyet HORN (1989: 271) OSGOOD–RICHARDS (1973) nyomán p o l a r i z á c i ó s t e n d e n c i á n a k nevez. Az elme polarizációs kényszere az, ami a dolgokat *fehér/fekete*, *világos/sötét*, *jó/rossz*, *Isten/Ördög* dichotómiájába kényszeríti. Észrevehetjük, hogy ez a polarizáció kétirányú művelettel írható le, a hiperbolával és a litotésszel. Polarizáljuk a véleményünket, a dolgok állását, azért, hogy így tegyük világossá álláspontunkat.

- (4a) *Lehet, hogy mondta nekem Gyuri, amikor én éppen ordítva beszélgettem az igazgató úrral, miközben ő idesúgta a bal fülembe.*

A (4a) példában a beszélő épp azt ecseteli, hogy Gyuri számon kérte rajta, amiért nem a megbeszéltek szerint járt el, míg a beszélő maga nem emlékezett, hogy megegyeztek volna Gyurival bármiben is. A példában világosan látszik, hogy a beszélő álláspontja világossá tételére, illetve saját álláspontja elfogadására eltúlozza, illetve jelentékteleníti a történeteket. Míg ő ordítva beszélgetett, ami nyilvánvalóan a hangerőre hívja fel a figyelmet, addig Gyuri halkansúgva kérdezett tőle valamit. A helyzet abszurditása, sőt komikus volta miatt, illetve a beszélő habitusát ismerve (nem szokott ordítani, még kritikus helyzetekben sem), feltételezhetjük, hogy túloz. A valóságban nem ordított az igazgató úrral, és Gyuri nem suttogott, hanem normál hangerőn beszélt. Így az *ordítás*-t hiperbolának, a *suttogás*-t pedig litotésznek értékelhetjük. A sarkított, polarizált megnyilatkozás ironikus hangvételi, ha egyben a beszélő kritikájaként értelmezzük Gyurival és a helyzettel kapcsolatban, amellyel a Beszélő fel akarja ébreszteni a Hallgató metapragmatikai éberségét.

- (4b) *Lehet, hogy mondta nekem Gyuri, amikor én éppen beszélgettem az Igazgató Úrral, miközben ő (Gyuri) megemlítette nekem.*

A (4b) változatban, nincsen túlzás, sem kicsinyítés, csak a helyzet viszonylag semleges leírása. Ez már nehezebben értelmezhető iróniának, bár maga a helyzet olyan, amelyben nem szoktak fontos kérdéseket megemlíteni, Gyuri mégis ezt tette. Ez olyan finom kritika, amely csak nagyon finom iróniaként értelmezhető, ha az egyáltalán. A beszélő szándéka itt nehezebben érhető tetten, mint az első, ténylegesen elhangzott változatban, ahol a beszélő a túlzással és kicsinyítéssel tette felismerhetővé ironikus szándékát, felélesztve a Hallgató metapragmatikai éberségét, így ösztönözve váltásra a perspektívák között. HORN (1989: 271) az emberi gondolkodásra jellemző polarizációs tendenciát a következő példával szemlélteti, ahol a két polaritás közötti harmadik lehetőség visszautasítását láthatjuk.

- (5a) *Aki velem nincsen, az ellenem van; és aki velem nem gyűjt, tékozol.* (Máté 12, 30; Lukács 11, 23.)
 (5b) *Mert aki nincs ellenünk, mellettünk van.* (Márk 9, 40; Lukács 9, 50.)

A polarizációs tendenciát láthatjuk a (5a–b)-ben, ahol Jézus szavait eltérő módon interpretálja a két evangélista. A (5a)-ban a poláris ellentét negatív tagja (*ellenem*) nyeli el a semleges köztes pozíciót (azaz sem velem, sem ellenem), míg a (5b)-ben a poláris ellentét pozitív tagja (*mellettünk*) nyeli el a köztes lehetőséget. Más szavakkal (5a)-ban a középút a visszautasítást jelenti, míg a (5b)-ben az elfogadás körébe esik (HORN 1989: 270–1).

4. Összegzés. – Láthattuk, hogy az irónia gyakran túlzással és kicsinyítéssel társul, amelyben az emberi gondolkodás polarizáló tendenciáját érhetjük tetten, dichotómiába kényszerítve a fogalmainkat. A túlzás és kicsinyítés az, ami segít álláspontunk világossá tételében, ezért a velük társuló irónia könnyebben felismerhető a hallgató számára.

A tanulmány első részében az ironikus megnyilatkozás meghatározását adtam három sarkalatos pont köré sűrítve az irónia prototípusát KOMLÓSI (2012) alapján. Ilyen sarkalatos pontok: 1. a többértelműség létrehozása vagy fenntartása; 2. az eltérés létrehozása vagy fenntartása, amely a megnyilatkozás szintjén kategóriaváltás, a Beszélő és a Hallgató tekintetében pedig perspektíva-váltás, illetve 3. a metapragmatikai éberség felébresztése. A dolgozat második felében a bemutatott példaelemzésekkel alátámasztottam az iróniával társuló hiperbola és litotész marker szerepét az irónia nyilvánvalóvá tételében és interpretációjában.

Kulcsszók: irónia, perspektíva-váltás, metapragmatikai éberség, hiperbola, litotész, polarizációs tendencia.

A hivatkozott irodalom

- ATTARDO, SALVATORE 2000. Irony as relevant inappropriateness. *Journal of Pragmatics* 32: 793–826.
- ÁRVAY ANETT 2003. A manipuláció és meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 11–35.
- ÁRVAY, ANETT 2004. Pragmatic aspects of persuasion and manipulation in written advertisement. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 231–63.
- BROWN, PENELOPE – LEVINSON, STEPHEN 1978. Universals in Language Usage: Politeness Phenomena. In: GOODY, ESTHER N. ed., *Questions and Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge, 56–311.
- FILLMORE, CHARLES J. 1985. MARY NIEPOKIJ et. al. eds., Syntactic intrusions and the notion of grammatical construction. *Proceedings of the Eleventh Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley Linguistics Society, Berkeley, 73–86.
- FÓNAGY IVÁN 1975. [A] hiperbola. In: KIRÁLY ISTVÁN főszerk., *Világirodalmi lexikon* 4. Akadémiai Kiadó, Bp., 480–6.
- FÓNAGY IVÁN 2001. *Languages within language: an evolutive approach*. John Benjamins, Amsterdam.
- GIORA, RACHEL 1995. On Irony and Negation. *Discourse Processes* 19: 239–64.
- GIORA, RACHEL – FEIN, OFER 1999. Irony: Context and salience. *Metaphor and Symbol* 14: 241–57.
- GIORA, RACHEL 2003. *On our mind: Salience, context, and figurative language*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- GRICE, H. PAUL 1975/1989. Logic and conversation. In: UŐ, *Studies in the way of words*. Harvard University Press, Cambridge (MA), 22–40.
- JORGENSEN, JULIA 1996. The functions of sarcastic irony in speech. *Journal of Pragmatics* 26: 613–34.
- HAVERKATE, HANK 1990. A speech act analysis of irony. *Journal of Pragmatics* 14: 77–109.

- HORN, LAURENCE R. 1989. A natural history of negation. The University of Chicago Press, Chicago.
- KOMLÓSI BOGLÁRKA 2007–2008. Az iróniakutatás dilemmái a pragmatikában. *Nyelvtudomány* 3–4: 95–128.
- KOMLÓSI BOGLÁRKA 2012. Az irónia mint „kategóriaváltás” és „perspektíva-váltás” a szemantika és pragmatika határán. *Magyar Nyelv* 108: 410–25.
- KREUZ, ROGER J. – ROBERTS, RICHARD M. 1995. Two cues for verbal irony: Hyperbole and the ironic tone of voice. *Metaphor and Symbolic Activity* 10: 21–31.
- KREUZ, ROGER J. – ROBERTS, RICHARD M. – JOHNSON, BRENDA K. – BERTUS, EUGENIE L. 1996. Figurative language occurrence and co-occurrence in contemporary literature. In: KREUZ, ROGER J. – MACNEALY, MARY SUE eds., *Empirical approaches to literature and aesthetics*. Ablex, Norwood (NJ), 83–97.
- LANGACKER, RONALD 1987. The foundations of cognitive grammar. Vol. 1. Stanford University Press, Stanford.
- LEECH, GEOFFREY N. 1983. *Principles of pragmatics*. Longman, London.
- LITTMAN, DAVID C. – MEY, JACOB 1991. The Nature of Irony. *Toward a Computational Model of Irony. Journal of Pragmatics* 15: 131–51.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2003. A túlzás szerepe a személyközi retorikában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 195–219.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2009. Az alakzatok kérdése a pragmatikában. *Loisir Könyvkiadó, Bp.*
- NEMESI, ATTILA LÁSZLÓ 2010. Data-gathering methods in research on hyperbole production and interpretation. In: NÉMETH T., ENIKŐ – BIBÓK, KÁROLY eds., *The Role of Data at the Semantic-Pragmatic Interface*. De Gruyter Mouton, Berlin – New York, 381–418.
- NORRICK, NEAL R. 2004. Hyperbole, extreme case formulation. *Journal of Pragmatics* 36: 1727–39.
- OSGOOD, CHARLES E. – RICHARDS, MEREDITH M. 1973. From Yang and Yin to *and* or *but*. *Language* 49: 380–412.
- PROHÁSZKA JÁNOS 1947. A nyomósított jelzők stilisztikai szerepe a népmesékben. *Magyar Nyelvőr* 77: 81–5.
- PROHÁSZKA JÁNOS 1953. A nagyítás és túlzás kifejezőmódjai nyelvünkben. *Magyar Nyelvőr* 77: 196–208.
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS /2008. *Szónoklattan (Institutio Oratoria)*. Kalligram, Pozsony.
- SPERBER, DAN – WILSON, DEIRDRE 1981. Irony and the use–mention distinction. In: COLE, PETER ed., *Radical Pragmatics*. Academic Press, New York, 295–318.
- SPERBER, DAN – WILSON, DEIRDRE 1986/1995. *Relevance: communication and cognition*. Blackwell, Oxford.
- TOPLAK, MAGGIE – KATZ, ALBERT N. 2000. On the Uses of Sarcastic Irony. *Journal of Pragmatics* 32: 1467–88.
- TOMASELLO, MICHAEL 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Bp.
- WILSON, DEIRDRE – SPERBER, DAN 1992. On Verbal Irony. *Lingua* 87: 53–76.

The role of the polarizing tendency in making irony obvious: Hyperbole and litotes as clues to ironical interpretation

In most cases, irony is accompanied by the figures of overstatement (hyperbole and litotes), which might help to clarify the speaker's point of view, therefore irony accompanied by hyperbole and litotes is easier to recognize. In my view, any ironical utterance is the presentation of difference. Although due to the hyperbole or litotes involved, the intended meaning of irony is often considered to be the opposite of what has been said, the intended meanings of "pure" irony (i. e., one without overstatement or understatement) and "accompanied" irony should not be confused. What has actually been said and at least one suggested meaning are often polar or logical contraries (cf. Horn 1989), due to the attached hyperbole or litotes. Analyses of irony and its cues support the prototypical explanation of irony and detach irony from its cues.

Keywords: irony, shift of perspective, metapragmatic awareness, hyperbole, litotes, polarizing tendency.

KOMLÓSI BOGLÁRKA

Nyelvtörténet és nyelvi komplexitás Pidzsinizációs folyamatok a nyelvi változásban*

1. Probléma felvetés. – Az elmúlt évtizedben a nyelvészetben élénk tudományos diskurzus bontakozott ki a nyelvi komplexitás kérdése körül. E diskurzus középpontjában az a feltételezés áll, hogy az egyes nyelvek, illetve nyelvváltozatok komplexitási foka eltérő és történetileg is változó – szemben azzal a nyelvtudományban sokáig egyeduralgoló karteziánus állásponttal (háttéréhez l. SAMPSON 2009), melyet például HOCKETT (1958: 180–1) a következőképpen fogalmazott és indokolt meg: „impressionistically it would seem that the total grammatical complexity of any language, counting both morphology and syntax, is about the same as that of any other. This is not surprising, since all languages have about equally complex jobs to do, and what is not done morphologically has to be done syntactically.” Egy másik változat ugyanerre a témára NÁDASDY (2012) megfogalmazásában: „A nyelvész azt látja – s ez évezredek óta így van –, hogy a mérleg egyszerűsödési serpenyőjébe ugyanannyit tesznek a nyelvek minden évszázadban, mint a bonyolódási serpenyőbe.”

A nyelvi komplexitás variabilitására vonatkozó újabb kutatások három központi kérdésre koncentrálnak: 1. Mit értünk, illetve értsünk a 'nyelvi komplexitás' fogalma alatt? 2. Hogyan mérhető a nyelvek komplexitása? 3. Mely külső és belső tényezők befolyásolják a nyelvek komplexitását? Releváns kutatások jelenleg elsősorban a nyelvtipológia, a kontaktológia és a nyelvsajátítás-kutatás körében folynak, és már eddig is számos elméleti, módszertani felismeréshez és empirikus eredményhez vezettek. Az alapvető jelentőségű és átfogó munkák közül mindenekelőtt DAHL 2004,

* Kiss Jenő professzor úrnak, a germanistának, 70. születésnapjára.